

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

УКРІПЛЕННЯ БЕРЕЗНИ У XVII–XVIII ст.

На сьогодні в українській історичній урбаністиці вивчення фортифікаційної думки XVII–XVIII ст. займає досить важливе місце. Довгий час цьому питанню не приділяли належної уваги. В останні десятиліття відбувся «прорив» у вивченні даного питання, особливо, що стосується оборонних комплексів великих міст. Проте більшість невеликих міст та містечок до цих пір часто не потрапляли до кола інтересів науковців. Однак вивчення історії таких населених пунктів дає змогу в повному обсязі уявити структуру фортифікаційних споруд і еволюцію процесів оборонного будівництва всього регіону загалом. Одним з таких міст епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу є Березна.

Сучасне селище міського типу Березна знаходиться за 35 км на захід від Чернігова. Свого часу, відомий збирач та дослідник чернігівських старожитностей О. Шафонський висловив припущення, що за часів Речі Посполитої Березна називалась Райгородом. Також, на його думку, цю назву мали якраз укріплення, а південніше від них на р. Березні знаходилось поселення, однойменне до річки. Дещо пізніше ці поселення зрослися отримавши назву останнього [11, с. 377]. О. Лазаревський, навпаки, вважав, що під Райгородом слід вбачати сучасне село Райгородок Коропського району. Однак П. Кулаковський підтримав думку О. Шафонського, визнавши припущення О. Лазаревського невірним [5, с. 293]. За матеріалами того ж П. Кулаковського Райгород осаджений Адамом Киселем [5, с. 293].

В сучасній історіографічній та довідковій літературі утвердилася версія, що на місці ранньомодерного міста Березного існував літописний Березий XI–XIII ст., згаданий у Іпатіївському літописному зводі під 1152 р. [2, с. 416; 10, с. 57]. Зокрема таку версію відстоює В. Коваленко та підтримує В. Вечерський [1, с. 56]. У 1981 р. на місці ур. Замковище В. Коваленком проведені археологічні роботи. Окрім нечисельного давньоруського матеріалу було зібрано й колекцію речей XVII–XVIII ст. За результатами робіт у науковому звіті зазначається, що ур. Замоковище являє собою фактично острів. Спочатку це, вірогідно, був мис, який утворився на місці злиття невеликих річок Сухоносівка і Клевень. При спорудженні городища було викопано рів, що з'єднав обидві протоки. Східний пологий кінець мису також було відрізано ровом. Сам мис складається, начебто, з двох частин 60x30 м і 100x150 м. В. Коваленко зазначає, що невелике укріплення тут виникло ще в давньоруський час, проте археологічні дослідження не виявили на цьому місці залишків оборонних

споруд давньоруського часу. Натомість в траншеї було зафіксовано залишки дерев'яних оборонних конструкцій XVII-XVIII ст. [4, с. 10-15].

На існування замку в Березні за польських часів вказує акт від 13 серпня 1648 р. виданий шевцям та кравцям Кітчевським [6, с. 95]. Вірогідно під підписом «Кітчевський», слід вбачити Єжи Келчовського, жовніра, чернігівського ловчого, урядника Райгорода-Березни, людину Великого коронного гетьмана Миколи Потоцького [5, с. 293, 414]. Зокрема в акті говориться про те, що цех має перебувати під протекцією Райгородського замку (Березинського – О.Б.), платити оброк на замок та виконувати замкові роботи.

Під 1654 р. описані укріплення, що, вірогідно існували в 30-х–40-х рр. XVII ст. та розташовувалися в урочищі, що вже у XVIII ст. отримало назву Замковище: «Город **Березова** стоить на старом городище, на горе; огорожен стоячим острогом. Башень и обламов и торасов нет; одне ворота проезжие; на воротех башни нет. Да около того городка с трех сторон течет речка Гайстурова Струга, и от того городка течет межи слобод того городка Березова. А жилых дворов в том остроге нет. Да в том же городе в слободе устроена церковь деревяная, новая, во имя Благовещение присвятыя Богородицы. А дворы козацьки и мещан стоят по обе стороны по речке Гайстуровы Струги и по реке Березовой. А наряду, и зелья (пороху – О.Б.) и свинцу и зелейного погребя в том городе нет» [7, с. 51].

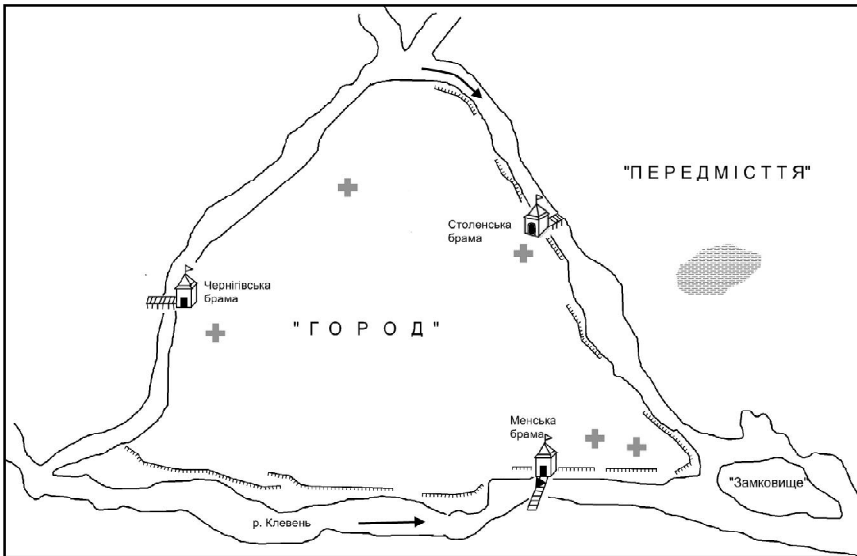

Рис. 1. Укріплення Березни за Л. Пляшко (прорисовка О. Бондаря)

У останній чверті XVIII ст. О. Шафонський вказує на те, що фортифікації Замковища не простежувалися: «...между протоком Клевеню и Сухоносовкою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замковище называемое, которое по словесным преданиям жителей, в старину польским замком было, в котором, как и везде, владелец польский жывал. Ныне оно с сравнено, так, что никакого вала не видно и на нем разные жители живут» [11, с. 376-377]. Вірогідно залишки замку XVII ст. були знівельовані під час реконструкції фортеці.

Згодом, під час реконструкції фортеці укріплення замку були ліквідовані. Загалом ліквідація замкових укріплень під час реконструкції фортифікаційних споруд у XVIII ст. було досить розповсюдженим явищем. Так, замкові укріплення були також знівельовані в інших містах – Борзні, Козельці та ін.

Імовірно, що «слободи», які знаходились біля замку, утворюючи посад середини XVII ст., пізніше були оточені укріпленнями та увійшли до території загальноміських укріплень. На жаль, сьогодні не відомо, коли це сталося: в другій половині XVII ст. або, більш вірогідно, в першій половині XVIII ст. Як відзначав той же О. Шафонський «Самый город, или место, которое земляным валом обнесено» [11, с. 372]. На планах, що датуються кінцем XVIII ст. добре видно вал з бастіонами, що оточував місто [8, с. 272-273; 9].

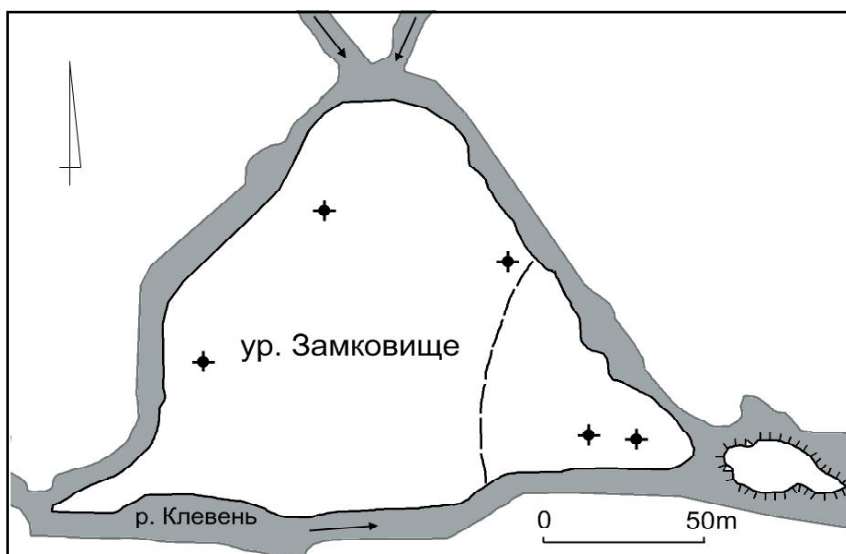

Рис. 2. Лінії укріплень Березни за В. Коваленком (прорисовка О. Бондаря)

За свідченнями історичних джерел, березинська фортеця за історію свого існування майже не потрапляла до епіцентрів історичних подій. У 1648 р. польська фортеця в Березні була захоплена повсталими козаками, з цього часу вже почалося її існування як козацької твердині – сотенного містечка. Вірогідно, що в період з 1654 до 1664 рр. фортецю польських часів було посилено, можливо, навіть розширено, зважаючи на постійні військові конфлікти на території Гетьманщини.

У 1664 р. до Березни підійшло польське військо під командуванням короля Яна II Казимира, яке перед цим штурмом оволоділо невеличкою фортецею Солтикова Дівиця. Ця невеличка фортеця, що була значно меншою від Березни, чинила такий опір і завдала війську короля настільки значних втрат, що Ян Казимір не став штурмувати Березну, яку обороняла березинська сотня козаків сосницького полковника Якова Скидана, а вирушив відразу на Глухів [3, с. 121]

Рис. 3. Фрагмент плану укріплень Березни кінця XVIII ст.

У першій половині XVIII ст. Березинську фортецю було реконструйовано з урахуванням європейської школи фортифікації: насипано нові вали, на Чернігівській, Столенській (Домницькій) та Менській брамах було споруджено нові башти, по оборонному периметру зведено чотири п'ятикутні бастіони [1, с. 56]. Ці укріплення на фінальній їх стадії існування і були зафіксовані в Румянцівському описі 1765 р.: «Сотенное местечко Березне, обнесено вокруг небольшим земляным валом, при речке Березной и протоке Тужине (Стугні? – О.Б)» [6, с. 93].

Більш ніж через десятиліття фортецю Березни та її елементи описав О. Шафонський: «Укрепление городское старое, нерегулярное, в одном земляном обвалившемся валу, в самой середине жила стоит; в нем трое ворот, шесть вылазок вовсе развалившихся, а именно:

1. Ворота Черниговския, с приезда Черниговского у самой церкви Вознесения Господня.

2. Ворота Менския, с приезда Менского, близ церкви Покрова Богородицы.

3. Ворота Домницкия, от приезда Домницкаго у соборной церкви Благовещения Богоматери» [11, с. 379].

Уже в другій половині XVIII ст. Березинська фортеця почала руйнуватися, втративши своє стратегічне значення. В першій половині XIX ст. залишки фортеці остаточно ліквідуються. Сьогодні лише в деяких місцях спостерігаються западини від ровів, а на ур. Замковище існує незабудований майданчик на якому відсутні будь-які сліди від укріплень.

1. *Вечерський В.В.* Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.

3. *Казіміров Д.* Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663-1664 рр. // Україна та Польща кризь призму століть. – Ніжин, 2014. – С. 117-125.

4. *Коваленко В.П.* Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1982. – 30 с., 75 ил.

5. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.

6. *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Черниговский полк / А. Лазаревский. – Чернігов, 1866. – 391 с.

7. Описание Малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799-832.

8. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ, 1997. – 325 с.

9. План Березни 1784-1796 рр. // Національна бібліотека України імені Г. Вернадського. – Відділ картографії. – №23439.

10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

11. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

ГРЕЧКО Д. С. (Київ)
КРАВЧЕНКО О. М. (Суми)
ОСАДЧИЙ Є. М. (Суми)
ПРИЙМАК В. В. (Суми)

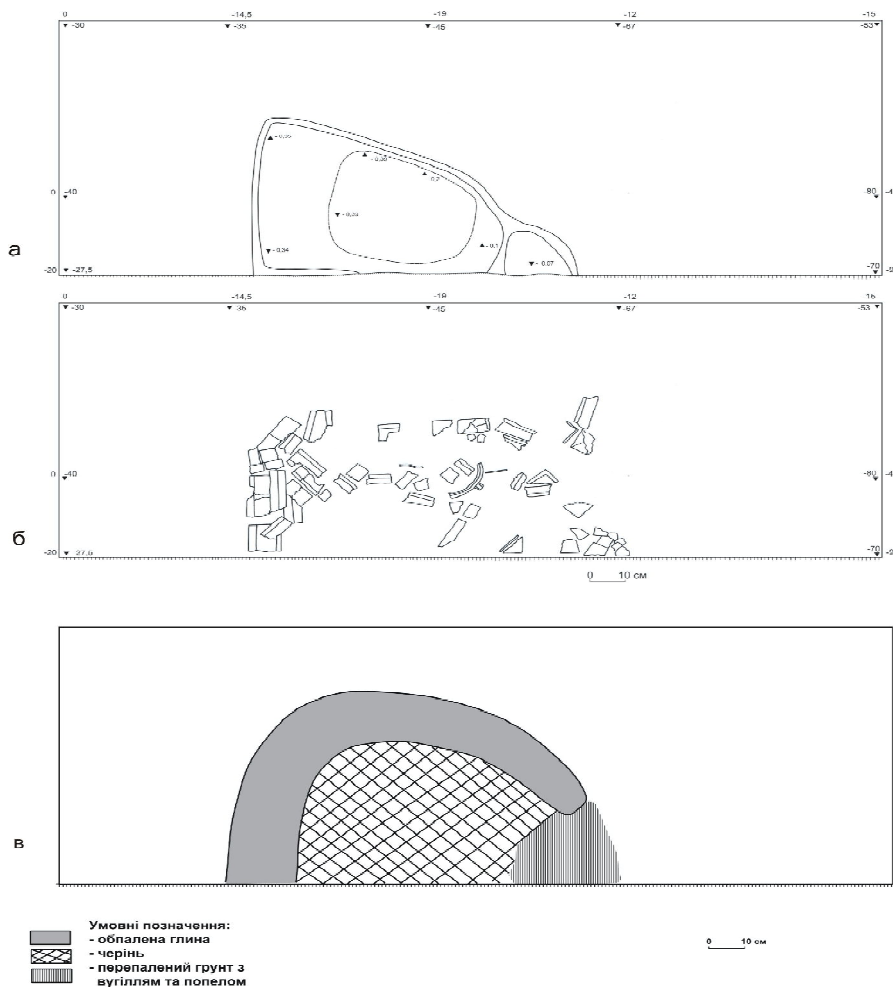
МАТЕРІАЛИ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ З ПОСАДУ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА КУЗЕМИН

У 2007 р. експедицією ІКЗ «Більськ» було проведено розвідки у північній частині Великого укріплення Більського городища. Їх метою було картографування Куземинських укріплень, що стали предметом наукової дискусії на сторінках фахових видань [4, с. 102-103]. У результаті проведених робіт створено карту північно-східної частини Більського городища з нанесеними укріпленнями. Для підтвердження належності виявленого валу до епохи раннього заліза було вирішено провести зачистку стінки у місці, де його зруйновано бульдозером. Через брак часу провести повний розріз укріплень не вдалося. З внутрішньої сторони валу було виявлено об'єкт, що мав прошарки пропеченої глини, деревне вугілля та фрагменти кахлів. Його було інтерпретовано як рештки житла козацького часу [3, с. 68-69]. Ця знахідка стала причиною сумніву щодо належності самого валу до скіфського часу.

У 2014 р. на території Куземинських укріплень було організовано спільну археологічну експедицію під керівництвом старшого наукового співробітника відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України к.і.н. Д.С. Гречка. У роботі також брали участь співробітники ІКЗ „Більськ”, студенти і викладачі Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка, співробітники управління культури і туризму Сумської ОДА і Охтирського краєзнавчого музею. Метою експедиції було встановлення хронології укріплень у північно-східній частині Більського городища, наявності культурного шару в межах укріплень і дослідження виявленого об'єкту козацького часу [1, с. 45].

Основна траншея розкопу була закладена перпендикулярно валу та рову Куземинських укріплень. Для роботи було обрано ділянку, де у 2007 р. було зачищено стінку валу. Об'єкт козацького часу знаходився з внутрішнього боку валу, частково прорізуючи його. Для дообстеження було розширено розкоп у східному напрямку. На глибині 0,2 м було виявлено пляму пропеченої глини змішаної з чорноземним заповненням об'єкта прямокутної форми розмірами 1,4 x 1,0 м. По краях плями виявлено фрагменти кахлів. Вони лежали по краях об'єкта утворюючи чіткий кут. У північно-східній частині знаходилися переважно карнизні кахлі з незначними пошкодженнями. У південній та східній – виявлено переважно лицьові квадратної форми та кілька фрагментів кахлів, що облицьовували комин.

Після розчистки об'єкта було з'ясовано, що це піч, що була збудована у валу скіфського укріплення. Північна, східна та західна стінки були вирізані у тілі валу. З південного боку знаходилися челюсті печі та передпічна яма овальної форми, викладена фрагментами кахлів та гончарного посуду XVIII ст. По краях печі знаходилися великі фрагменти кахлів, що були скріплені глиною. Зважаючи на те, що у середині печі фрагментів кахлів не виявлено, перекриття вона не мала. (Див. рис. 1).

а - план печі, б - шар розташування кахлів, в - план печі з черенем.

Рис. 1. План печі з посуду сотенного міста Куземин.

Піч мала два будівельних періоди. Перший пов'язаний з безпосереднім будівництвом печі. Черенем була глина з якої насипано вал. Черінь не мав слідів підмазки, не було виявлено і фрагментів кераміки. Другий період пов'язаний з реконструкцією печі. Було зроблено новий черінь. Його потужність становить 10-12 см. Це глина пропечена до червоного кольору і дуже щільна. Між двома черенями знаходився шар білого попелу без включення вугілля та фрагментів кераміки.

Під час прокладання проїзду західна частина печі і передпічної ями зазнала пошкоджень. Розміри печі можна встановити за збереженими північною, східною та частиною західної стінки печі. Її розміри становлять 130 x 90 см, глибина з північної сторони 35 см, з південної – 10 см.

Кахлі, що були виявлені по краях опалювального пристрою, трьох типів: квадратні лицьові, прямокутні карнизні та коминні. За кольором вони також поділяються на три групи: теракотові, світложовті і сірі. Якість кахлів неоднакова. Є вироби дуже якісні, де відбиток штампі чіткий, місце з'єднання з румпою заглажене, випал рівномірний, тісто майже без домішок. Кілька фрагментів мають значні домішки, штамп нечіткий, місцями орнамент майже відсутній. Шов затертий неакуратно. Загальна кількість кахлів, ймовірно, виробництва гончарних майстерень Опішні. Кілька кахлів низької якості – місцевого виробництва. Про це свідчить неякісний штамп. Його зробили з використанням оригінальної кахлі, яку відтиснули у глині. Такі штампі використовувалися на початку кахляного виробництва до того часу, як виготовляли якісну дерев'яну матрицю. (Див. рис. 2).

Усі кахлі мають сліди повторного використання. Аналіз розташування кахлів у печі свідчить про те, що їх клали без урахування їх призначення. Майже всі карнизні кахлі сконцентровані у північній частині печі. Переважна більшість кахлів мають однакові пошкодження – у них відсутня одна з частин румпи. Це є свідченням того, що їх було виламано з печі, а потім повторно використано. Для будівництва даного опалювального пристрою використано кахлі з двох або трьох печей. Одна з них була великою, з відкритим комином. У центрі печі знайдено розвал гончарного сіроглиняного горщика. Посудина під вінчиком прикрашена прямими та хвилястими лініями. Горщик мав дві ручки, одна з яких втрачена. Він датується серединою – другою половиною XVII – XVIII ст. (Див. рис. 2).

Поблизу печі було закладено розкоп, у якому не виявлено об'єктів. Культурний шар слабо насичений керамікою середини XVII-XVIII ст. Кераміка XVII ст. низької якості з додаванням піску. Колір та щільність кераміки свідчить про незначну температуру випалу.

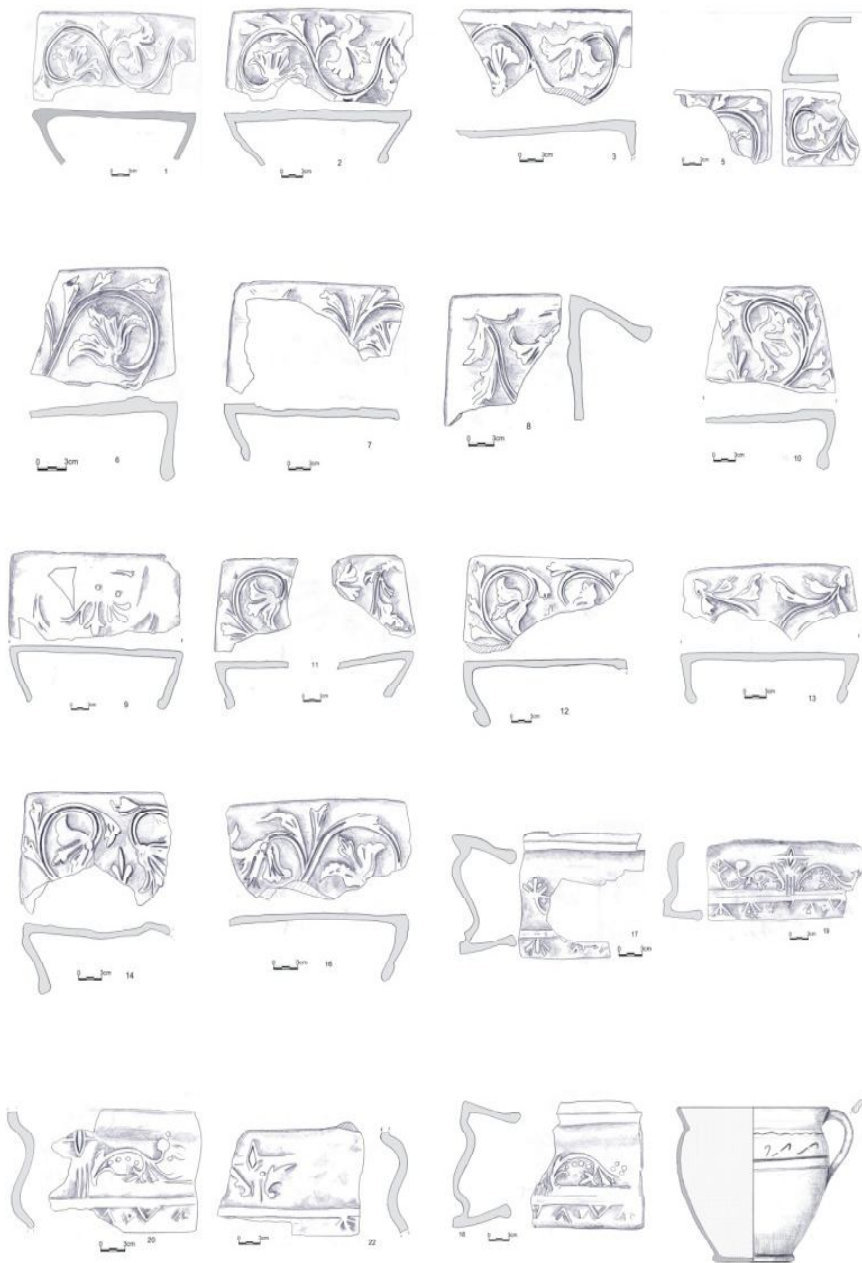

Рис. 2. Фрагменти кахлів та горщик другої половини XVII-XVIII ст. із заповнення печі

Відсутність поряд з піччю господарських та житлових споруд свідчить про те, що це рештки опалювальної споруди, винесеної за межі садиби. Зазвичай поблизу козацьких садиб існували кілька печей для побутових або технічних потреб. Над ними встановлювали легкі навіси. Пропеченість череня дослідженої печі свідчить про значну температуру. Її винесли поза межі садиби через пожежонебезпечність. Розташування та технологічні особливості можуть вказувати на те, що ця піч використовувалася для технічних потреб. Аналогічна за конструкцією піч була досліджена археологічною експедицією під керівництвом О.Б. Супруненка на „Полі 2-ої бригади” поблизу Більського городища [5, с. 42. рис. 24].

Досліджена піч розташована в межах посаду сотенного містечка Куземир. Планувальна структура Куземира доволі складна. (Див. рис. 3). Замок розташований на високому мису правого берега р. Ворскла. Його збудували в межах старого укріплення роменсько-давньоруського часу. Посад знаходився південніше, на схилі і мисах першої та другої надзаплавних терас р. Ворскла. Куземирські укріплення проходять у північній частині посаду. Шурфуванням встановлено, що в середині укріплення культурний шар козацької доби відсутній.

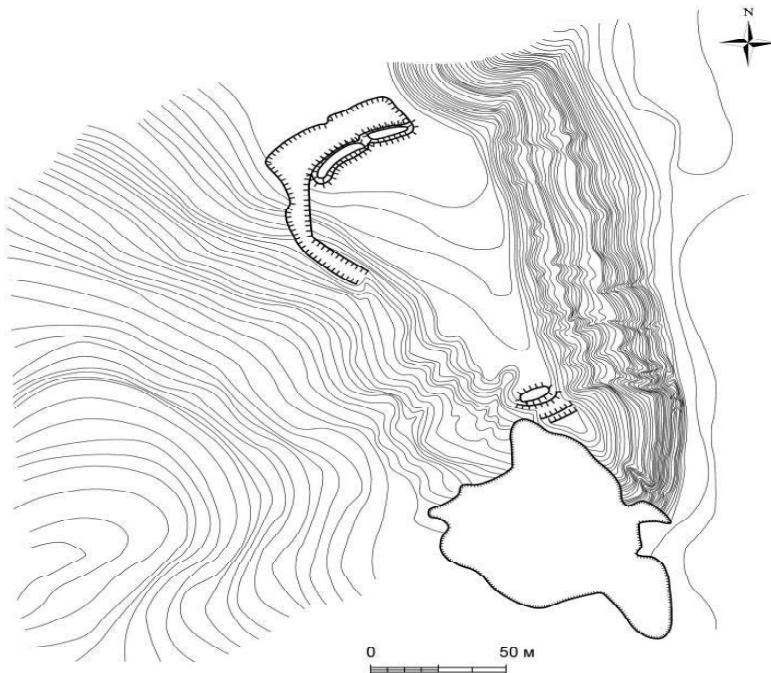

Рис. 3. Городище в с. Куземир, ур. Замок. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті

Містечко Куземин виникає у середині XVII ст. на місці старого укріплення роменсько-давньоруського часу. Точної дати виникнення поки що невідомо. При межуванні кордону між Річчю Посполитою та Московською державою у 1642 р. згадується Скельське та Більське городище. Згадки про фортецю у цьому місці відсутні. Перша згадка про Куземин датується 1649 р. [2, с. 42]. Ймовірно, що заснування містечка пов'язане з подіями Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Річ Посполита втратила контроль над Лівобережною Україною, а натомість козаки починають проявляти активність поблизу кордонів Московської держави. Після 1648 р. документи фіксують появу козацьких загонів поблизу прикордонних фортець, зокрема Вольного.

Після створення Охтирського козацького полку Куземин був сотенним містом. За описом О. Шафонського козаки та селяни займалися селітроварінням, винокурінням, виготовленням кахлів та черепиці [6, с. 643]. Не виключено, що будівництво печі за межами садиби може бути пов'язаним саме з цими промислами.

1. *Гречко Д.С.* Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: збірник наукових праць. – Київ-Котельва: вид ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 35-49.

2. *Коваленко С.* Опис Козацької України 1649 р. Довідник / С. Коваленко, О. Пугач. – К.: видавничий центр Просвіта, 2004. – 152 с.

3. *Приймак В.М.* Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / В.М. Приймак, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип. 17. – С. 64-69.

4. *Скорий С.А.* До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища / С.А. Скорий, О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, О.В. Корота // Археологія, 2008. – № 3. – С. 102-105.

5. *Супруненко О.Б.* Селітроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовков. – К.: вид. ЦП і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. – 96 с.

6. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А.Ф. Шафонский. – Издание Судиненко М.И. – К.: типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. – 697 с., 4 карты.